

## Αφιέρωμα

## Η λαϊκή μούσα εξύμνησε τον γενναίο οπλαρχηγό

# Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη

Του  
Μανούσου Μανούσακα  
ακαδημαϊκού

**Ε**να από τα συγκλονιστικότερα επεισόδια της νεότερης ιστορίας της Κρήτης αποτελεί ασφαλώς η άτυχη επανάσταση του Δασκαλογιάννη στα Σφακιά (1770) και το τραγικό της τέλος. Για την πρώτη αυτή κρητική επανάσταση εναντίον των Τούρκων, που εκδηλώθηκε κατά τη διάρκεια του πρώτου Ρωσο-τουρκικού Πολέμου (1768-1774) έχουν γραφτεί κατά καιρούς πολλά. Η αληθινή όμως ιστορία της, με τη βοήθεια όλων των πηγών (ελληνικών και ξένων), δεν εγράφηκε ακόμη. Η πλουσιότερη ελληνική πηγή γι' αυτήν είναι το περίφημο Τραγούδι του Δασκαλογιάννη, που εκτείνεται σε 1.034 δεκαπεντασύλλαβους ομοιοκατάληκτους στίχους. Το ποίημα αυτό οφείλεται σ' έναν προικισμένο λαϊκό στιχουργό (ριμαδόρο) των Σφακιών, τον άγνωστο απ' άλλου τυροκόμο μπάριμπα-Παντζελιό, μάρτυρα και άμεσο γνώστη των γεγονότων, που υπαγόρευσε τους στίχους του τραγουδιού, μόλις τους συνέθετε, στο σύντροφό του βοσκό, που τους κατέγραψε στο χαρτί, τον Αναγνώστη γιο του παπα-Σήφη του Σκορδίλη, όπως αυτός μας λέει στο τέλος, προσθέτοντας μάλιστα και την ακριβή χρονολογία της καταγραφής (1786). Ο Παντζελιός, δημιουργώντας το λαϊκότροπο αυτό τραγούδι, που θα το έλεγες δημοτικό, γιατί είναι τόσο κοντά στη γνήσια δημοτική μας παράδοση, θέλησε έτσι να διασώσει από τη λήθη τα συνταρακτικά αυτά γεγονότα που έζησε, αλλά και να εκφράσει το βαθύ του πόνο για την αποτυχία και το μαρτυρικό θάνατο του ήρωα Δασκαλογιάννη και για τη φρικτή ερήμωση των Σφακιών. Η αφήγησή του, που διαπνέεται από γνήσια συγκίνηση και βαθιά πατριωτική έξαρση, παράλληλα με την ιστορική, έχει και λογοτεχνική αξία, όπως θα φανεί από την ανάλυση και τα αποσπάσματα που ακολουθούν. Το στιχούργημα του Παντζελιού μπορεί να υποδιαιρεθεί σε έξι διαδοχικά επεισόδια: Τα επεισόδια αυτά θα τα παρουσιάσουμε περιληπτικά εδώ, παραθέτοντας από το καθένα και μερικούς στίχους του τραγουδιού. Καθώς θα δούμε, το αφήγημα του Παντζελιού αποτελεί πλούσια και αυθεντική ιστορική πηγή, από τη μια μεριά (όσο και αν εδώ και εκεί μπορεί να έχει μερικές ασάφειες ή παραδρομές), και αξιόλογο λογοτεχνικό μνημείο από την άλλη.

## Η προετοιμασία της εξέγερσης

Το στιχούργημα αρχίζει με την επίκληση του ποιητή στο Θεό, να τον βοηθήσει στην αφήγησή του:

*Θε μου, και δος μου λογισμό και μπόρεση ν' αρχίξω  
το Δάσκαλον τον Ξακουστό πρικιά να τραγουδήξω.  
Θε μου, και δος μου απαμονή και νουν εις το κεφάλι,  
ν' αναθιβάω και να πω και τω Σφακιώ τα βάλι.  
Ο Δασκαλογιάννης,  
οπού τονε ξεχωριστός σε πλούτη και αξιωσύνη,  
με την καρδιά του ήθελε την Κρήτη Ρωμιούση.  
Κάθε Λαμπρή και Κυριακή έβανε το καπέλο  
και του Πρωτόπαπα λεγε: "Το Μόσκοβο θα φέρω".*

Είχε επίσης μυστικές συνεννοήσεις με τον Μπέη της Βλαχιάς και τον Μπέη της Μάνης για κοινή εξέγερση κατά των Τούρκων με την ευκαιρία του Ρωσοτουρκικού πολέμου.

Ο Πρωτόπαπας όμως των Σφακιών ήταν επιφυλακτικός και του επισήμαινε τους κινδύνους του εγχειρήματος. Αλλά ο Δασκαλογιάννης ήταν αισιόδοξος:

*"ας μασε πέψει ο βασιλιάς ασκέρια και πασιάδες,  
μά' χούσιν άντρες τα Σφακιά, άξιους πολεμιστάδες  
και ο Μόσκοβος ογλήγορα καράβια θε να πέψει  
τσι δουλωμένους χριστιανούς με μιας να ξεμηστέψει."*

Είχε λάβει γράμματα και από τη Ρωσία, που τον ειδοποιούσαν να είναι έτοιμος, μόλις κατέβει (στη Μεσόγειο) ο ρωσικός στόλος, να εξαπολύσει τα παλικάρια των Σφακιών εναντίον των Τούρκων. Παρόλα αυτά, ο Πρωτόπαπας διατηρούσε τους ενδοιασμούς του:

*"Δάσκαλε Γιάννη", λέει του, "έλα στο λογισμό σου"  
ούλης τση Κρήτης το λαό θα πάρεις στο λαμό σου"  
τα παλληκάρια τω Σφακιώ άδικα θα χαθούνσι  
και τα Σφακιά ανωφέλευτα θα πα να σκλαβωθούνσι."*

Σε λίγο ο Δασκαλογιάννης έλαβε νέα γράμματα για τον ερχομό του ρωσικού στόλου, που περιπλέει τώρα το Μοριά και τα νησιά. Και τότε, προσκαλεί, με γράμματα, σε γενική συνέλευση όλους τους γέροντες και τους "μεγαλουσάνους" των Σφακιών και τους ανακοινώνει τα νέα. Στη συνέλευση, ο Πρωτόπαπας διατύπωσε και πάλι τους φόβους του για την εισβολή των Τούρκων. Ο Δασκαλογιάννης όμως, απτόητος έδειξε τα γράμματα που έλαβε και ζήτησε τη γνώμη της συνέλευσης. Όλοι συμφώνησαν για την εξέγερση κάτω από την ηγεσία του Δασκαλογιάννη. Αυτός τους διέταξε τότε να ετοιμαστούν, να συγκεντρωθούν και ν' αρχίσουν τον πόλεμο. Και έστειλε γράμμα στον Σουλτάνο ν' αποσύρει τα στρατεύματά του από τα Κάστρα, αλλιώς θ' αρχίσει η σύγκρουση.

## Η εκστρατεία των Τούρκων

Μόλις πληροφορήθηκε τα γεγονότα αυτά ο Πασάς της Κρήτης, γράφει στο Σουλτάνο και



Άποψη του Αγίου Χαράλαμπος στο Φραγκοκάστελλο, επίκεντρο της Επανάστασης του Δασκαλογιάννη.

του ζητεί οδηγίες πως ν' αντιμετωπίσει την εξέγερση των χριστιανών. Ο Σουλτάνος του απαντά να βολιδοσκοπήσει τις διαθέσεις των και, αν δεν ησυχάσουν, να εκστρατεύσει εναντίον των και να κάψει τα χωριά των. Ένα πρωινό του Απρίλη (του 1770) οι Σφακιανοί στήνουν το επαναστατικό αρχηγείο τους ψηλά στην Κράπη και την ίδια μέρα εισβάλλουν στα "κάτω μέρη" (τα πεδινά) της Κρήτης, λεηλατούν τα χωριά και αποκλείουν τους Τούρκους στα Κάστρα. Στην Κωνσταντινούπολη, όταν έφτασε το γράμμα του Δασκαλογιάννη στον Σουλτάνο, αυτός κυριεύθηκε από φοβερό θυμό και διέταξε να σταλεί αμέσως στόλος και στρατός στην Κρήτη, για να κάψουν τα Σφακιά.

Διέταξε επίσης να του φέρουν δεμένους ζωντανούς "ούλους τσι πρώτους, τω Σφακιώ" και πρώτο απ' όλους το Δασκαλογιάννη. Τα τουρκικά πλοία έφτασαν έξω από το Λουτρό και τη Χώρα Σφακιών. Οι Σφακιανοί οχυρώνονται σε στρατηγικές θέσεις, ενώ τα γυναικόπαιδα καταφεύγουν στα βουνά και στα φαράγγια. Ο Σουλτάνος μηνά και στον Πασά του Μεγάλου Καστρού να έλθει κι αυτός με όλο το στρατό.

Όλα τα τουρκικά στρατεύματα της Κρήτης συγκεντρώνονται στου Μπαμπαλή το Χάνι και έπειτα στις Καλύβες και στις Βρύσες (του Αποκόρωνα) για την αντιμετώπιση. Τόποι των πρώτων πολυέκρων συγκρούσεων είναι το Σελί της Κράτης και το βουνό Δέσκος. Η αριθμητική υπεροχή των εισβολέων είναι τόσοση, που καμιά δύναμη δεν μπορούσε να τους συγκρατήσει:

*Και που να τσι βασιτάξουσι τα λίγα παλληκάρια,  
κι ας έχουν πόδια σα φτερά, δύναμη σα λιοντάρια;  
Αφήκαν τσι, για δε μπορού πίσω να τσι γυρίσου...  
Και έτσι, στα "εκοσιέξε τ' Απριλιού, πριχού σηκώσ' η ημέρα,  
μπαίνουν οι Τούρκοι στα Σφακιά με το σπαθί στη χέρα.*

Ξεχύνονται παντού και κυριεύουν τον τόπο,  
Στράτες γεμίζουν και κορφές και λάκκοι και κεφάλια  
Αόρια, που τ' ορπίζετε να' ρθετε σ' εθια χάλια;

Οι εισβολείς λεηλατούν και πυρπολούν, το ένα μετά το άλλο, τα σφακιά χωριά, τ' Ασκύφου, τη Νίμπρο, τ' Ασφέντου

*Κεντού τ' αόρια και περνούν τσι Βουβαδοβρασκάδες,  
πολύ κακό το πάθετε, καημένοι Κομητάδες!  
Το Μεσοχώρι καίγουσι, κάισι και του Γιωργίτζη,  
το Θόλο, τον Ομπρός Γιαλό και δεν αφήνουν σπίτι.*

## Η πρόσκληση του Πασά

Καίνε και τα μοναστήρια και φτάνουν ως την Ανώπολη, το χωριό του Δασκαλογιάννη. Αυτός αντικρύζοντας τη διάλυση και την καταστροφή, επιχειρεί ν' ανασυντάξει τους Σφακιανούς και τους καλεί να συγκεντρωθούν όλοι στα Κρούσια.

Τους ανακοινώνει ότι αποφάσισε να δεχτεί την πρόσκληση του Πασά και να πάει μόνος του, να συνθηκολογήσει για να περισώσει ό,τι μένει.

Όλοι όμως τον αποτρέπουν: Αν υποταχθούν θα τα χάσουν όλα. Σε κανένα δεν υποτάχθηκαν ποτέ, του λέει ο Μπουνατογιάννης, και προσθέτει:

*Εγώ Πασά δεν προσκυνώ, Σουλτάνο δε γυυρίζω*

και στσι μαδάρες τω Σφακιώ θα πάω να γυρίζω.

Το ίδιο και άλλοι αρκετοί (Μανούσακας, Πατερογιώργης, Πρωτόπαπας). Αλλά και γράμματα από τη Μάνη που έφτασαν στο Δασκαλογιάννη τον αποτρέπουν να πάει στον Πασά. Τότε αυτός υποχωρεί, ανασυντάσσεται και συγκαλεί νέα σύνταξη στα Κρούσια, που συγκεντρώνει δύο χιλιάδες πολεμιστές. Γράφει στον Πασά πως δεν παραδίνονται, προκαλώντας τον σε συνέχιση του πολέμου.

Έτσι η σύρραξη συνεχίζεται και στις υπόλοιπες περιοχές των Σφακιών, πολυήμερη και φονική: στην Αράδενα, στα Λιβανιανά, στο Φάραγμα. Οι Σφακιανοί τελικά κάμπτονται και υποχωρούν παντού, ενώ οι Τούρκοι γλεντοκοπούν στην Ανύπολη. Προχωρούν έπειτα στην Αγιά Ρουμέλη και στα παράλια αιχμαλωτίζοντας και γυναικόπαιδα. Οι Πασάδες κατασκηλεύουν στο Φραγκοκάστελλο. Οι Σφακιανοί τους παρενοχλούν και τους στήνουν ενέδρες, που καταλήγουν συχνά σε μονομαχίες:

*Μα πιάστη κι ο Μανούσακας στον πόλεμον εκείνο  
με μια Τουρκάλα, που τονε θεριό σαν ένα πρίνα.  
Και παίζει τση μια μαχαίρε, βρίσκει τηνε στη μέση  
και δυο κομμάτια γίνηκε πριχού στη γη να πέση.*

### Ο Δασκαλογιάννης στον Πασά και το μαρτυρικό του τέλος

Τότε ο Πασάς γράφει δεύτερο γράμμα στον Δασκαλογιάννη, να έλθει να διαπραγματευτούν την ειρήνη, μετά την αποτυχία της εξέγερσής του, και να συμφιλιωθούν. Ο Δασκαλογιάννης αποφασίζει να δεχτεί την πρόσκληση (όσο και να φοβάται μήπως είναι παγίδα) και να πάει στο Μεγάλο Κάστρο:

*Εγώ θα πάω στου Πασά, μαγάρι να με πνίξει,  
μη 'σοξεβγάλει τα Σφακιά κι ούλα να τ' αφανίσει.*

Αγκαλιάζει και αποχαιρετά τους συντρόφους του και τους παραγγέλνει:  
*ώσ τε να στέκουν τα βουνά κι οι Σφακιανοί να ζούσι  
τσι Τούρκους να τσι μάχονται και να τσι πολεμούσι.*

Ο Πρωτόπαπας και όλοι οι άλλοι θέλουν να τον ακολουθήσουν, αλλά αυτός δεν δέχεται την προσφορά τους, γιατί θα είναι ανώφελη. Τους συνιστά να καταφύγουν στα ψηλά βουνά, ώσπου ν' αποσυρθούν οι Τούρκοι από τα χωριά των. Συγκινητικός είναι ο αποχαιρετισμός του Δασκαλογιάννη με τη γυναίκα του Σγουρομάλλινη:

*Κι ως άνοιξεν τ' αχείλι του, για ν' αποχαιρετήσσει,  
ετρέχασιν τα μάτια του σαν το νερό στη βρύση  
Μ' απήτις εξεκίνησε και πήρεν ίσα κάτω,  
ετότες κ' η γυναίκαν του τον εμοιρολογάτο:  
"Μισεύγεις Δάσκαλε Γιαννιό, κ' ίντα μου παραγγέλνεις  
Θωρώ το και κατέχω το πως δεν ξαναγιαγέρνεις,  
Ως πότε να σε καρτερώ, πότε να σ' ανιμένω,  
να' χω την πόρτα μ' ανοικτή και το σκαμνί στρωμένο;"  
Μα βουρκαωμένος προπατεί και πάει ν' αλαργάρει,  
μέσα η καρδιάν του σκλίβωσε, κι ας ήταν παλληκάρι.  
Εσυτροφιάζασιν τονε δικολογιές και ξένοι  
κι ήσα μιαν εβδομηναρέ κι ούλοι ξεδιαλεμένοι.  
Φτάνου στο Φραγκοκάστελλο κ' εις του Πασά 'ποσώνου  
κ' εκείνος δίδει τ' όρντινο κι' ευτύς τσι ξαρματώνου.  
Όλους τσι ξαρματώνασσι και τσι μπισταγκωνίζου  
και τότες δα το νιώσασσι πως δεν ξαναγυρίζου.*

Ο Δασκαλογιάννης οδηγείται δέσμιος με τους συντρόφους του στον Πασά του Μεγάλου Κάστρου, που τον υποδέχεται χλευαστικά:

*Καλώς τονε το Δάσκαλο τον πρώτο των κουρσάρω,  
σπού μου μήνα κ' ήλεγε: "τσι χώρες σου θα πάρω".*

Απ' εδώ και πέρα όμως ό,τι γράφει ο Παντζελιός για το Δασκαλογιάννη δεν προέρχεται από άμεση γνώση, αλλά από έμμεσες πληροφορίες ή από την ποιητική φαντασία του. Επειδή όμως εξιστορούν το δραματικό τέλος του Σφακιανού ήρωα και εθνομάρτυρα, τα λόγια του διαπνέονται από μίαν ασυνήθιστη συγκίνηση και δραματική ένταση και αξίζει να παρατεθούν. Ο Πασάς λοιπόν, αφού προσφέρει σε όλους γέυμα και καφέ στο Δασκαλογιάννη, τον ρωτά τί παράπονα είχαν οι Σφακιανοί για να εξεγερθούν, αφού δεν πλήρωναν ούτε φόρους και γιατί να προκαλέσουν την ανθρωποσφαγή αυτή. Η απάντησή του Δασκαλογιάννη είναι οργίλη και θαρραλέα. Οι Τούρκοι από τότε που υποδούλωσαν την Κρήτη, την κατατυραννούν και πίνουν το αίμα του λαού, ιδίως των άλλων επαρχιών της Κρήτης. Για χάρη τους εξεγέρθηκε:

*Γιατί, κι αν είμαι Σφακιανός, παιδί τση Κρήτης είμαι  
και να θωρώ τσι Κρητικούς στα βάσανα πονεί με.*

Ο Πασάς του ζητεί να μαρτυρήσει τους φίλους που είχε έξω από την Κρήτη, αλλά μάταια. Ο Δασκαλογιάννης παίρνει την ευθύνη για όλα. Ένα πράγμα μόνο ζητεί:

*Αν εν και θέλεις, αφήσ' με, μα μιαν ώρα με φτάνει,  
να παραγγείλω στα Σφακιά με το Μπουτογιάννη,  
να πει τση Σγουρομάλλινης να μη με περιμένει  
και να φορέσει φορεσιά μαύρη, σκοτεινιασμένη  
να κόψει τα ξαθά μαλλιά, να χώσει το λαϊμό τση,  
για δεν τονε ξαναθωρεί η δόλια το Γιαννιό τση".*

Ο Πασάς του απαντά σκληρά ν' αφήσει τις παραγγελίες και τον προειδοποιεί ότι θα τον φάει το κύμα. Ο Δασκαλογιάννης δηλώνει ότι δεν τρέφει αυταπάτες. Δεν λυπάται για το θάνατό του, αλλά για τους Χριστιανούς και τα Σφακιά, τις ορφανές και τις σκλαβωμένες οικογένειες. Ο Πασάς, σε νέα έξαψη οργής, διατάσσει να τον θανατώσουν γδαρτό. Η διαταγή εκτελείται αμέσως και το πτώμα ρίχνεται στη θάλασσα.

*Δεν τον απόπτε τον καπνό, μ' ουδέ και τον καβέ ντου,  
λουρίδες την εβγάλασιν οι σκύλοι την προβέν του  
Κι όντες τον απογδέρνασι, έτριξε η μιαν του χέρα  
και τότε ετουρκεύασσι τη μιαν του θυγατέρα.*

*Δασκαλογιαννοπούλες μου, εσά τονε γραφτό σας  
Τούρκας παιδί να μυριστεί τση νιότης τον αθό σας!  
Αντζεμπα να λοιάζετε, αμάλαγα κοράσια,  
σπού σας εξηλεύασσι του Μάη τα κεράσια.  
Αρχοντοπούλες ακριβές, αφράτα κοπελλούδια,  
σπού σας εξηλεύασσι τ' Απρίλη τα λουλούδια,  
εσείς κοπέλες Σφακιανές, κρίνα ξεφουντωμένα  
πως θα σασε μαράνουσι κανάκια μολεμένα;*

### Ο γυρισμός των συνοδών του Δασκαλογιάννη στα Σφακιά.

Οι ταλαιπωρίες των Σφακιανών που συντρόφευσαν το Δασκαλογιάννη στο Κάστρο ήταν μεγάλες και ο Παντζελιός φαίνεται ότι τις πληροφορήθηκε από τους ίδιους μετά τον γυρισμό τους. Ο Πασάς τους έκλεισε στη φυλακή σιδεροδέσμιους για επτά χρόνια, να υπομένουν ξυλοδαρμούς, και νυχτερινές αγγαρείες. Μετά τρία χρόνια όμως διέρρηξαν τη φυλακή και δραπέτευσαν. Κρύφτηκαν στα δάση πέντε μέρες, έπειτα καταφεύγουν στη Γέργερη, στο σπίτι του Βαγιανού, που τους περιθάλλει, τους εφοδιάζει με τρόφιμα και υποδήματα και τους οδηγεί και τους κρύβει για 14 μέρες σε απόμηση κρύπτη "την τρύπα του Κουρμούλη". Απ' εκεί έστειλαν μήνυμα στους Σφακιανούς που ήλθαν και τους περιμάζωσαν (τους λίγους που είχαν απομείνει από τους 70)

### Η θλιβερή ερήμωση των Σφακιών

Ποια κατάσταση όμως βρήκαν γυρίζοντας στα Σφακιά; Ο Παντζελιός σε πλημμυρισμένους από συγκίνηση λυρικούς στίχους, αντάξιους αληθινού ποιητή μας περιγράφει την κατάσταση αυτής της γενικής ένδειας, της ερήμωσης και του αφανισμού, αντιπαραβάλλοντας την για να τη δείξει ακόμη πιο τραγική, με την προηγούμενη κατάσταση του πλούτου, της ευμάρειας των χαρούμενων διασκεδάσεων και συναναστροφών.

Τα στενά όρια του χώρου δε μας επιτρέπουν δυστυχώς να παραθέσουμε όλους τους ωραίους αυτούς στίχους του Παντζελιού (που κάποτε σου θυμίζουν ομηρικές εικόνες), αλλά μια μικρή επιλογή τους.

*Εις τα Σφακιά "ποσώσασσι και παν εις τα χωριά -ν-των  
τσι γυναίκες των, που να' βρουν που να' βρουν τα παιδιά-ν-των;  
Και πέρασεν των η χαρά πως εξεσκλαβωθήκα,  
γιατί άλλα πάλι βάσανα κι άλλοι καημοί τσι βρήκα.  
Αγνωρίστ' βραν τα Σφακιά, τσι γειτονιές ξεχνούσι  
κι όνειρο των εφαινετο εκεί που τσι θωρούσι.  
Αναστενάζου θλιβερά και κλαίσι βουρκαωμένα  
πως αποδύκαν τα Σφακιά τα πολυοπαινεμένα,  
που χάσι νιους για τ' άρματα, γέρους να συμβουλευού  
και γεροντάδες κι άρχοντες άξιους να δασκαλεύου  
κοράσια σαν τα κρύα νερά, σαν τζοι κρυγιούς αγέρες  
που ορχιόνταν σαν τα μάροπα κάθε καλές ημέρες  
απ' ούλα ξόμπλια και δουλειές, κάθε γιορτήν αφήνα  
και πηαίνασι στην εκκλησιά σαν του βουνού τα κρίνα.*

Τώρα, δε βλέπουν τίποτε από αυτά:

*Δεν βλέπου νιους με τ' άρματα ασημοκουκλωμένους  
ψηλούς και λιγνοκήσηδες, σα βιόλες στολισμένους  
και γέρους ασπρομάλληδες να κάθονται στην τάβλα  
να τρώσι και να πίνουσι, να τραγουδούν μεγάλα,  
να λεν τραγούδια του σκαμιού και του πολέμου βάλη  
κι η τάβλα απού τη μια μερέ ν' αντιλαλεί ως την άλλη.  
Που είναι οι γι-άντρες τω Σφακιώ οι γι-άξιοι κι αντρειωμένοι,  
σ' ούλο τον κόσμο ξακουστοί, περίσσια τιμημένοι;  
Άλλους έφαγε ο πόλεμος κι άλλοι ξενιτευτήκα  
και έρημα και παντέρημα και τα Σφακιά τ' αφήκα.  
Έρημα αφήκαν τα Σφακιά κλιτά και γρινιασμένα  
κι ούλα, αόρια και γιαλιές, κατατροχαλισμένα.  
Που' ναι η Χώρα τω Σφακιώ με τα πολλά καράβια,  
με τσ' εκατόν τσι εκκλησιές τα πλούσια τα σεράγια;  
ούλα γενήκαν τρόχαλος και ποιος να τ' αναχτίσει,  
που πιάσαν οι νοικοκυροί Ανατολή και Δύση;*

### Ο επίλογος

Ο Παντζελιός επιθυμεί να τερματίσει το ποιημά του με κάποιο διδακτικό συμπέρασμα. Διατυπώνει λοιπόν τη σκέψη ότι οι Σφακιανοί ευημερούσαν και δεν τους ήταν απαραίτητο να κηρύξουν ανταρσία. Καλά το σκέφτηκαν βέβαια "να πάρουσι τσι χώρες". Σ' αυτό απέτυχαν, δεν είναι φυσικά εντροπή των αλλά:  
*μόνο πως την επάθασιν από την κεφαλήν των.*

Το σφάλμα δηλαδή ήταν δικό τους. Επρεπε να το συλλογιστούν καλά, αν μπορούσαν μόνοι τους να πολεμήσουν όλους τους Τούρκους.

*Ο Μόσκοβος, κι αν ήτονε στην Γαύδο για να φτάξει,  
πάλι η Τουρκιά επρόφτανε να τσι μισορμημάξει.  
Μα δίχως να την κάμουσι την Κρήτη Ρωμισούνη,  
να τα ξεβγάλουν τα Σφακιά δεν ήτον δικιοσύνη.*

Στο βάθος λοιπόν, ο λαϊκός στιχουργός αυτός πιστεύει ότι η αποτυχία της πρώτης αυτής Κρητικής Εξέγερσης κατά των Τούρκων (που θα έχει μετά ένα αιώνα, ως αντάξια συνέχεια το Ολοκαύτωμα του Αρκαδιού) δεν οφείλεται στην εγκατάλειψη των Σφακιανών από τους Ρώσους, αλλά σε υπερεκτίμηση των δικών τους δυνατοτήτων, σφάλμα που το πλήρωσαν τόσο ακριβά.

Ανεξάρτητα όμως από την ορθότητα ή όχι των εκτιμήσεων αυτών του απαίδευτου, αλλά εμπνευσμένου ριμαδόρου, το στιχούργημά του δικαιούται να χαρακτηριστεί ως το ωραιότερο ελληνικό ιστορικό τραγούδι. Και, επειδή οι ως τώρα εκδόσεις του δεν είναι ικανοποιητικές, ας ελπίσουμε πως μια σοβαρή φιλολογική κριτική του έκδοσθαι θα δει σύντομα το φως.

# Αφιέρωμα

ψεως. Ουχί σπανίως έλεγεν εν δάκρυσιν ότι, εάν δεν επέλεγε κατά των Μωαμεθανών έκτακτον τι, θα εξαλειφθή μετά 30 ως 40 έτη παν ίχνος χριστιανισμού εν Κρήτη, πλην των Σφακίων, αλλά και ταύτα ουχί πολύ αργά θα υποστώσι την κοινήν τύχην. Ταύτα έλεγε και συνεσκέπτετο μετ' άλλων προκρίτων εν Σφακίοις, ωσει αυτοί παρά Θεού επιφορτισμένοι την κηδεμονίαν της Κρήτης"

Πλούσιος πλοιοκτήτης, με τέσσερα μεγάλα τριίστια καράβια, και αρκετά άλλα που τα νοίκιαζε, ο Δασκαλογιάννης ταξίδευσε στα λιμάνια της Μεσογείου και είχε αποκτήσει μαζί με τον πλούτο και ευρεία γνώση του κόσμου και των προβλημάτων της εποχής του. Η εξωτερική εμφάνιση και η συμπεριφορά του είχαν ευρωπαϊκό και κοσμοπολίτικο ύφος για τα μέτρα της εποχής. Ο Μπάρμπα Παντζελιός στο τραγούδι του τονίζει αυτή την εξωτερική παρουσία του Σφακιανού άρχοντα:

Κάθε Λαμπρή και Κυριακή ήβανε το καπέλλο.

Και ο Παπαδοπετράκης σημειώνει: "Ήτο ο μόνος τότε εν Κρήτη ο φορυσ ευρωπαϊκήν στολήν." Στο σφακιανό αρχοντολόγιο της εποχής ο Δασκαλογιάννης κατείχε αναμφισβήτητα την πρώτη θέση. Ήδη το 1750 αναφέρεται στα τουρκικά έγγραφα ως γραμματικός και το 1765 ως πρόεδρος (κετχουντάς) της επαρχίας του. Μαζί με τον αδελφό του, το Νικολό Σγουρομάλλη, αντιπροσώπευαν την επαρχία για τις φορολογικές και δικαστικές υποθέσεις ενώπιον των αρχών. Μεγαλύτερη όμως σημασία για τη φήμη και τα σχέδιά τους είχαν οι γνωριμίες του με επιφανείς Έλληνες και ευρωπαίους της εποχής του. Γνώριζε τον Εμμανουήλ Μπενάκη στη Μάνη και ίσως μέσω αυτού το Θεόδωρο Ορλώφ, που η Μεγάλη Αικατερίνη της Ρωσίας τον είχε αποστείλει το 1769 στην Πελοπόννησο, για να κινητοποιήσει τους προκρίτους και να προπαρασκευάσει την επανάσταση. Τα σχέδια του Δασκαλογιάννη για επαναστατικό απελευθερωτικό κίνημα στην Κρήτη με τη βοήθεια της Ρωσίας εναρμονίζονταν με το γενικότερο πολιτικό κλίμα και τα οράματα της εποχής. Ο ίδιος είχε πεισθεί για την ειλικρίνεια των ρωσικών προθέσεων και υποσχέσεων για ενεργό υποστήριξη μιας κρητικής εξέγερσης. Είναι χαρακτηριστικοί οι ακόλουθοι στίχοι από το τραγούδι του:

*Με τση Βλαχιάς τον Πρίντζιπα  
ταχομε μιλημένα,  
Τούρκο να μην αφήσομε  
στον τόπο μας κιανένα.  
Κι ο Μόσκοβος ογλήγορα  
καράβια θε να πέψει  
τσι δουλωμένους Χριστιανούς  
με μιας να ξεμιστέψει.  
Δείχνει του και τα γράμματα  
που 'χε από τη Ρωσία,  
κι από το Μπέη του Μοριά  
και Μπέη τση Βλαχιάς,  
που μέσα κει του λέγασι:  
"Δάσκαλε χαζιρεύγου,  
καράβια πού τη Μοσκοβιά  
κι ασκέρια θα κατέβου,  
και σαν ακούσεις πόλεμο  
σε τουτανά τα μέρη  
να ξεκινήσεις το-γ-ευτός*

*με γιούλο σου τ' ασκέρη"...*

Έτσι είναι σαφές ότι η επανάσταση του 1770 στην Κρήτη εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της αντιτουρκικής πολιτικής της Μεγάλης Αικατερίνης και αποτελεί μέρος των Ορλωφικών.

Τα γεγονότα εξελίχθηκαν ραγδαία μετά την επανάσταση της Μάνης (1769) στην οποία έλαβαν μέρος και πολλοί Σφακιανοί. Ολόκληρο το 1769 και τις αρχές του 1770 ο Δασκαλογιάννης προετοίμαζε την επανάσταση με συγκεντρώσεις εφοδίων και όπλων και με την οχύρωση επικαιρων σημείων. Γνώριζε καλά ότι οι συνθήκες της εποχής δεν επέτρεπαν ευρύτερη κινητοποίηση μέσα στην Κρήτη και συνεπώς η επαρχία των Σφακίων θα ήταν υποχρεωμένη να βαστάσει όλο το βάρος και να υποστεί τις συνέπειες μιας ενδεχόμενης αποτυχίας.

Ο φόβος αυτός έκανε διστακτικούς πολλούς προκρίτους των Σφακίων, που φανερά εκδήλωναν την αντίθεσή τους προς τα παράτολμα σχέδια του αρχηγού.

Μεγάλες επιφυλάξεις φαίνεται να είχε και ο θείος του Δασκαλογιάννη, ο πρωτόπαπας:

*Ετότες ο πρωτόπαπας  
κουνεί την κεφαλήν του·  
συλλογισμένος βρίσκεται,  
πολλά θωρεί η ψυχή του.  
- Δάσκαλε Γιάννη, λέει του,  
έλα στο λοϊσμό σου,  
ούλης τση Κρήτης το λαό  
θα πάρεις στο λαιμό σου.  
Και θε να βάλεις τα Σφακιά  
εκεί που δε χωρούσι  
κι ουλ' οι πασάδες κι η Τουρκιά  
επά θα μαζωχτούσι.  
Κι ώστε να' ρθουν να κάτεργα  
κι ο Μόσκοβος να φτάξει,  
δε θα' χει σπίτι Σφακιανός  
εις τα Σφακιά να κάτσει...*

Οι Τούρκοι της Κρήτης ζούσαν πάντοτε με το φόβο μιας ξένης επέμβασης. Οι κινητοποιήσεις του ρωσικού στόλου έγιναν γνωστές από κατασκόπους και εμπορικούς πράκτορες. Στις 7 Φεβρουαρίου 1770 οι αγάδες των Χανίων στέλνουν επείγουσα αναφορά στο σουλτάνο και του γνωστοποιούν την "τρομακτική" είδηση ότι ο πρέσβυς Μίρι Μαχμούτ επιστρέφοντας από την Ολλανδία "είδεν ιδίους όμμασι εις τον πορθμόν του Γιβραλτάρ... 28 πλοία των 60 τηλεβόλων, 22 φρεγάδες και 4 πλοία τύπου μπόμπα.

Τα εν λόγω πλοία ήσαν πλήρη με στρατόν της Δανιμαρκίας και Άγγλους, έφερον δε ρωσικές σημαίες και οι αρχηγοί και πλοίαρχοί των είχαν διορισθή εκ μέρους της Ρωσίας. Ερωτήσας ούτος τον σκοπόν της αφιξείως των επληροφορήθη ότι θα αναχωρήσουν δια την Μεσόγειον, με πρόθεσιν τον Μορέαν και την Σούδαν..."

Δεν μας είναι απολύτως γνωστές οι συνθήκες ούτε η ακριβής η-

μερομηνία της έκρηξης του κινήματος στα Σφακιά. Το πιο πιθανό είναι ότι οι πρώτες επαναστατικές κινήσεις αρχίσαν το Πάσχα του έτους εκείνου (4 Απριλίου 1770).

Προηγουμένως οι Σφακιανοί είχαν αρνηθεί να καταβάλλουν τον



Ο Αλέξης Ορλώφ απεσταλμένος της Μεγάλης Αικατερίνης, επικεφαλής των ρωσικών δυνάμεων στην Ελλάδα.

κεφαλικό φόρο και απέπεψαν τον εισπράκτορα. Υπάρχει η πληροφορία ότι ο ίδιος ο Δασκαλογιάννης με επιστολή του προς το σουλτάνο ανακοίνωσε την απόφασή του να οδηγήσει την Κρήτη σε επανάσταση. Αφηγείται ο Μπάρμπα Παντζελιός:

*Πιάνει βουλώνει μια γραφή,  
πέμπει τη στο σουλτάνο  
γη να σηκώσει την Τουρκιά  
από την Κρήτη απάνω,  
γη να σηκώσει την Τουρκιά  
από τα τρία Κάστρη,  
γη θα του κάμει πόλεμο  
κι ούλα θα τα χαλάσει...*

Οπωσδήποτε ο σουλτάνος γνώριζε τα σχέδια των επαναστατών ήδη από τις αρχές Μαΐου.

Σύζεται σουλτανικό φερμάνι με χρονολογία 7 Μαΐου 1770, που υποδεικνύει στις τοπικές αρχές της Κρήτης τον τρόπο αντιμετώπισης των επαναστατικών ενεργειών και επισημαίνει: "εάν... πεισθήτε αναμφισβητήτως και εξακριβώσητε πλήρως ότι ούτοι (οι Σφακιανοί) προβαίνουν εις ανατρεπτικές ενεργείας και προδοτικές πράξεις κατά της Αυτοκρατορίας μου και κατά των Μουσουλμάνων και κριθή επιβεβλημένη συμφώνως τω ιερών Νόμων η σφαγή και ο αφανισμός αυ-

τών, τότε συνωδά τω εκδοθέντι ιερών Φετβά, προβήτε εν ομοφωνία και συμπράξει εις την σφαγήν και τον αφανισμόν αυτών, αποκαθαίροντες και εξυγιάνοντες τον νομόν από τα ειδεχθή πτώματα των ανθρώπων τούτων και αποκαταστήσετε την τάξιν και ασφάλειαν και εμπιστοσύνην του λαού..."

Ολόκληρη η στρατιωτική δύναμη των Σφακιανών δεν ξεπερνούσε τους 2000 άνδρες, που διέθεταν όμως άφθονα όπλα και πολεμοφόδια. Προσέβαλαν πρώτα τις πλησιόχωρες περιοχές Αποκορώνου, Κυδωνίας και Αγίου Βασιλείου και ανάγκασαν τους Τούρκους να ζητήσουν έντρομοι καταφύγιο στα Χανιά. Η τουρκική αντίδραση εκδηλώθηκε αμέσως και ήταν φοβερή. Περί τα μέσα Μαΐου 1770 βρέθηκαν στις παρυφές της επαρχίας Σφακίων από το μέρος του Αποκορώνου 15000 άνδρες, με ισχυρό οπλισμό. Μπροστά στο φανερό πια κίνδυνο πολλοί Σφακιανοί έλαβαν την πρόνοια να στείλουν τα γυναικόπαιδά τους στη νότια Πελοπόννησο και τα Κύθηρα.

Ο ίδιος ο Δασκαλογιάννης έστειλε στα Αντικύθηρα τα τέσσερα μικρότερα παιδιά του (2 κορίτσια και δύο αγόρια, τον Ανδρέα και τον Νικόλαο). Μια προσπάθεια των Τούρκων για συμβιβασμό και παράδοση των επαναστατών με εγγυήσεις δεν τελεσφόρησε.

Σε τουρκικό έγγραφο της 28 Μαΐου 1770 αναφέρεται ότι οι επίσκοποι της Μονής Πρεβέλης και του χωριού Τυμπακίου πήγαν στα Σφακιά ως διαπραγματευτές, αλλά ο Δασκαλογιάννης τους έδωσε αποστομωτική απάντηση: "Κατ' ουδένα τρόπον ησυχάζομεν. Είμεθα έτοιμοι δια τον πόλεμον και προπαρασκευασμένοι δια την μάχην. Κατ' ουδένα τρόπον υποτασσόμεθα".

Έτσι άρχισε η τουρκική επίθεση από τρία σημεία ταυτοχρόνως. Μετά την πρώτη μεγάλη μάχη στην Κράπη, οι επαναστάτες αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στις υψηλότερες κορυφές των βουνών τους.

Ολόκληρο το θέρος και το φθινόπωρο του 1770 αμύνθηκαν στα βουνά και στα φαράγγια των Σφακίων με αφάνταστη γενναιότητα και αντιμετώπισαν αποτελεσματικά τον πολυάριθμο εχθρό.

Όμως τα χωριά τους καταστράφηκαν και πυρπολήθηκαν, τα κοπάδια τους διαλύθηκαν, η επαρχία ολόκληρη γνώρισε πρωτοφανή λεηλασία και ερήμωση και πολλοί αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα του Χάνδακα.

Ο Δασκαλογιάννης διέβλεπε την τραγική εξέλιξη και ήταν κατώδυνος.

Το πιο οδυνηρό όμως και αξεπέραστο για τον άτυχο αρχηγό ήταν η αιχμαλωσία των δύο θυγατέρων του. Πράγματι η γυναίκα του η Σγουρομάλλη, με τις δύο μεγαλύτερες κόρες της, τη Μαρία και την Ανθούσα, επιχείρησε να διαφύγει

στα Κύθηρα, όπου ο άνδρας της είχε προαποστείλλει τα μικρότερα παιδιά του.

Στη μάχη της Αράδενας η Σγουρομάλλινη τράυματίστηκε και οι δύο θυγατέρες της πιάστηκαν αιχμάλωτες. Το γεγονός αυτό έκαμψε το ηθικό του αρχηγού. Εκτός αυτού οι εξελίξεις δεν ήταν καθόλου ευνοϊκές. Ο χειμώνας που ερχόταν ήταν δύσκολος για την ερημωμένη και ορεινή χώρα του.

Οι ελπίδες του για ρωσική βοήθεια διαψεύστηκαν και η απογοήτευση ήταν γενική. Μοναδική λύση του δράματος ήταν πια η υποταγή στην αδυσώπητη πραγματικότητα. Οι επαναστάτες, αφού έλαβαν από τους Τούρκους τη διαβεβαίωση ότι θα αμνηστευθούν, δέχθηκαν τους ακόλουθους σκληρότατους όρους, που περιλαμβάνονται σε έγγραφο της 18 Μαρτίου 1771:

1. Να πληρώσουν τον κεφαλικό φόρο, του οποίου την καταβολή είχαν αρνηθεί το προηγούμενο έτος.

2. Να παραδώσουν τα όπλα και τα εφόδιά τους

3. Να παραδοθούν οι πρωταίτιοι "οι παραβιάσαντες και καταπατήσαντες και δράσαντες εναντίον των όρων της υποτελείας λησαί, να αποσταλώςι προς τον εξοχώτατον διοικητήν του Χάνδακος προς επιβολήν της προσήκουσης εις αυτούς τιμωρίας".

4. Να μην έρχονται στο εξής οι Σφακιανοί σε επικοινωνία και να μην εφοδιάζουν με τρόφιμα τα χριστιανικά πλοία που θα πλησίαζαν τα λιμάνια τους.

5. Να επιχειρούν να συλλαμβάνουν τα πληρώματα των χριστιανικών πλοίων και να τα αποστέλλουν στον Χάνδακα.

6. Να μην επιτρέπεται η επιδιόρθωση, η ανακαίνιση και η ανέγερση εκκλησιών στην περιοχή.

7. Να ασκείται η δικαστική εξουσία στα Σφακιά από αξιωματικό και ιεροδίκη, που θα διόριζε το διβάνιο του Χάνδακα.

8. Να πληρώνουν οι Σφακιανοί το φόρο της δεκάτης, σύμφωνα με σουλτανικό φερμάνι, που θα εκδοθεί προσεχώς.

9. Να μην επιτρέπεται η ανέγερση υψηλών οικοδομών (πύργων) ούτε η παρουσία χριστιανικών συμβόλων σ' αυτές.

10. Να απαγορεύονται οι θρησκευτικές τελετές και οι κωδονοκρουσίες

11. Να παραδοθούν οι αιχμάλωτοι Τούρκοι

12. Να υποχρεωθούν οι Σφακιανοί να φορούν την προκαθορισμένη για τους ραγιαδες της Κρήτης ενδυμασία.

Μπροστά στη φοβερή αυτή τροπή των πραγμάτων και ασφαλώς δοκιμάζοντας τη γενική κατακραυγή για την αποτυχία του κινήματός του ο Δασκαλογιάννης αποφάσισε να παραδοθεί, με την ελπίδα ότι θα προσπαθούσε να ελαφρύνει κάπως τη θέση των συμπατριωτών του.

Τα σχετικά με την παράδοση του Δασκαλογιάννη δεν έχουν ακόμη πλήρως αποσαφηνισθεί καθώς υπάρχουν αντιφάσεις μεταξύ των πηγών. Γράφει ο Παπαδοπετράκης: "Ο ατυχής ούτος βεβυθισμένος ων εις αθυμιάν και απελπισίαν εκ της οικτρής αποτυχίας, ορών άλλως και τας καθ' εκάστην γινομένα των



Η αυτοκράτειρα της Ρωσίας Μεγάλη Αικατερίνη. Ακολούθησε την πολιτική του Μεγάλου Πέτρου και σ' αυτήν οφείλεται η εξέγερση του 1770.



γυναικοπαίδων φθοράς και αιχμαλωσίας, ως και την δυστυχίαν αυτών εις τα κρησφύγετα και απρόσιτα όρη, ακούων και των Τούρκων βωώντων ότι 'εάν έλθη ο Δ. Ιωάννης να προσκνήση, δεν θα πάθη κακόν του, αλλά, τας θυγατέρας του θα λάβη αβλαβείς και τον αδελφόν του ζωντανόν' έθετο κατά νουν να εκτελέση ό,τι προαπεφάσισε, χωρίς ουδενός να ακούση πλέον".

Αναφέρεται μάλιστα ότι ο πασάς του Χάνδακα πειθανάγκασε τον αδελφό του Δασκαλογιάννη το Νικολό Σγουρομάλλη, που ήταν ήδη αιχμάλωτος, να γράψει γράμμα στον αδελφό του και να τον διαβεβαίωνει για τις αγαθές προθέσεις

των Τούρκων.

Ο Δασκαλογιάννης παραδόθηκε μαζί με τους έμπιστους συντρόφους του και οδηγήθηκε στον πασά του Χάνδακα, ο οποίος είχε και την ανώτατη διοικητική και δικαστική εξουσία στην Κρήτη. Ο πασάς του επιφύλαξε την πιο φρικτή τιμωρία: Διέταξε και τον έγκρατον ζωντανό στις 17 Ιουνίου 1771. Δεν φαίνεται να είναι αληθής μια άλλη πληροφορία, σύμφωνα με την οποία ο Δασκαλογιάννης απαγχονίστηκε και το πτώμα του απορρίφθηκε στη θάλασσα.

Λέγεται ότι οι Τούρκοι ανάγκασαν τον αδελφό του το Νικολό Σγουρομάλλη να παρακολουθήσει

δέσμιος το φρικώδες μαρτύριο του Δασκαλογιάννη. Σύμφωνα με την ίδια παράδοση ο Σγουρομάλλης δεν άντεξε σ' αυτή την δοκιμασία, έχασε τα λογικά του και πέθανε τρελός.

Οι άλλοι έγκλειστοι Σφακιανοί, όσοι δεν πέθαναν στη φυλακή, κατόρθωσαν μετά τρία χρόνια να δραπετεύσουν και να ξαναγυρίσουν στα Σφακιά, ανθρωπίνω ράκη πια, και να ανατρέψουν την απίστευτη συμφωνία του τύπου μας.

Ο Μπάρμπα Παντζελιός περιγράφει με τρόπο αληθινά δραματικό το συγκλονισμό των Σφακιανών στη θέα των ερειπίων:

*Αγνώριστα 'βραν τα Σφακιά,  
τσι γειτονιές ξεχνούσι  
κι όνειρο των εφαινέτο εκεί  
που τσι θωρούσι.  
Κιανένα σπίτι πού και πού  
ανατροχαλισμένο  
και σα μιτατοκάθισμα  
χτισμένο, σκεπασμένο.  
Πείνα και φτώχεια κι ερημιά,  
κλήματα, μοιρολόγια  
ακούουσιν εις τσι γιάλες  
και βλέπουν εις τ' αόρια.  
Αναστενάζου θλιβερά  
και κλαισί βουρκωμένα,  
πώς αποδώκαν τα Σφακιά  
τα πολυπαινεμένα,  
απού 'χαν χώρες και χωριά,  
κονάκια και σεράγια  
κι άντρες λεβέντες στη θωριά  
κι εις την καρδιά λιοντάρια  
που 'χασι νιους για τ' άρματα  
γέρους να συμβουλευού  
και γεροντάδες κι άρχοντες  
άξιους να δασκαλεύου.  
Νοικοκυράδες του σπιθιού,  
καμώτρες για τη ρόκα  
γερόντισσες να κάθονται  
να ξαίνουν εις την πόρτα,  
ανυφαντούδες γνωστικές  
να κάνουν το διασίδι,  
κοράσα για το ξόμπλιασμα  
και νιες για τ' αργαστήρι,  
κοράσα σαν τα κρούα νερά,  
που 'ρχοντα σάν τα μάροπα  
κάθα καλές ημέρες,  
απ' ούλα ξόμπλια και δουλειές  
κάθε γιορτήν αφήνα  
και πηάινασιν στην εκκλησιά  
σαν του βουνού τα κρίνα  
Αναστενάζου θλιβερά  
και χύνου μαύρα δάκρυα,  
πώς αποδώκαν τα Σφακιά,  
τη λευτεριάς τα κάστρα...*

Η επανάσταση του Δασκαλογιάννη ήταν το πρώτο σκίρτημα της ελευθερίας στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη, αλλά και η πρώτη οδυνηρή εμπειρία για τις τραγικές συνέπειες της αποτυχίας. Το αποτέλεσμα δεν μπορούσε να ήταν διαφορετικό με τις συνθήκες της εποχής.

Η εμπειρία όμως αυτή δημιούργησε για τον κρητικό λαό ένα πρηγούμενο μια πρώτη γεύση του ιστορικού δράματος που με ιστορική νομοτέλεια θα εξελισσόταν στην Κρήτη, όπως και στην Ελλάδα. Ο Δασκαλογιάννης άνοιξε το χορό και σφράγισε με το τραγικό τέλος του την απόφαση για ελευθερία, που δεν κερδίζεται παρά μόνο με θυσίες, με αίμα και δάκρυα.